

Hetiidi kuningate titulatuuri arengujoontest 1750–1190 eKr*

Vladimir Sazonov

Sissejuhatus

Artiklis vaadeldakse mõnd Hetiidi kuningavõimu ideoloogiaga seotud aspekti, nagu tähtsamate kuningate tiitlid ja epiteedid ning Mesopotaamia mõjutusi hetiidi kuninglikule titulatuurile ajavahemikul 18.–13./12. saj eKr. Uurimuses on kasutatud ja analüüsitud hetiidi, akkadi ning sumeri allikaid nii sünkroonselt kui diakroonselt. See tähendab, et uuritakse nii hetiidi kui ka naaberkultuuride valitsejate tiitleid ja epiteete Assüüriast, Babülooniast, Sumerist ja teistest riikidest.

Tõenäoliselt tekkis muistne hetiidi¹ rahvas sisserännanud indoeuroopa rahvaste ja kohalikke hatt² hõimude segunemise tagajärjel. Seega olid hetiidid tugevasti mõjutatud ühtede Anatoolia põlisasukate hattide poolt, kelle religioon, tseremooniad ja mütoloogia olid olulisel määral sulandunud hetiidi kultuuri. Ka paljud hetiidi jumalused olid algselt hoopis hatti päritolu

---

*Käesolev artikkel kasvas välja XIX orientalistikapäeval 24. märtsil 2007 Tartus peetud ettekandest teemal “Kuningavõimust ja tähtsamatest kuningate tiitlitest hetiitide riigis”. Artikkel on kirjutatud Eesti Teadusfondi grantide 6625 ja 6685 toetusel. Täna kolleege Peeter Espakit, Mait Kõivu, Thomas R. Kämmereri ja Amar Annust, kes käesoleva artikli tarbeks tegid mitmeid kriitilisi märkusi ning andsid kasulikke soovitusi.

¹Hetiidid ise nimetasid ennast nešiitideks ja oma keelt “nešili” — nimetus on tekkinud tänu muistsele Neša (Kaneš) linnale, kuhu hetiidid nähtavasti asusid juba varakult elama.

²Hattid polnud indoeurooplased. Nende keel erines tunduvalt indoeuroopa, samuti semiid- keeltest. Vt Ekrem Akurgal. *The Hattian and Hittite Civilizations*. — Ankara: Republic of Turkey, Ministry of Culture, 2001 lk 5.

nagu näiteks päikesejumalanna Vurusemu.³ Hetiidid võtsid oma keelde üle ka mägede, jõgede ja linnade hattipärased nimetused.⁴ Hetiidi tsivilisatsiooni ajalugu ulatub III eelkristlikku aastatuhandesse. Umbkaudu III at teisel poolel eKr hakkasid Kesk-Anatoolia aladele ilmuma indoeurooplased — hetii, palai ja luvi hõimud. Üks teooria väidab, et nad tulid läbi Kaukaasia,⁵ teise arvamuse järgi võisid nad ilmuda hoopis Balkani kaudu, kuid seda seisukohta kritiseerisid tugevasti juba 20. sajandi keskel mainekad hetitoloogid F. Sommer ja B. Hrozný. Kuid samas on pakutud välja võimalust, et tegemist olid hoopis Anatoolia põlisrahvaga, kes polnudki sinna kunagi sisse rännanud.⁶ Selle huvitava ja alternatiivse hüpoteesi esitaja, Cambridge ülikooli tuntud arheoloogiaprofessor Andrew Colin Renfrew on kõige muu hulgas tegelenud ka indoeurooplaste päritolu küsimusega.⁷ Kuid see omapärane ning teaduslikult argumenteeritud teooria kohtas teiste hetitoloogide seas teravat vastukaja ja koguni kriitikat.⁸

Ka mina ei poolda Renfrew' arvamust ning kaldun toetama sisserännuhüpoteesi, nimelt et hetiidid võisid tulla Kaukasuse kaudu.⁹ See tundub mulle hetkel kõige tõenäolisem, sest tuleb arvestada, et indoeurooplaste algkodu võis asuda Mustast merest põhja pool, seal kandis, kus asus Maikopi kurgaanide kultuur.¹⁰

---

³*Ibid.*, lk 5.

⁴*Ibid.*, lk 23.

⁵E. Akurgali arvates võisid hetiidid tulla Anatooliasse umbkaudu 2100–2000 eKr. *Ibid.*, lk 19, 34.

⁶Colin Renfrew. Word of Minos: The Minoan Contribution to the Mycenaean Greek and the Linguistic Geography of the Bronze Age Aegean — *Cambridge Archaeological Journal* 8: 2, 1998, lk 257.

⁷Colin Renfrew. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. London: Pimlico, 1987

⁸Vt nt Jaan Puhvel. Anatolian: Autochton or Interloper? — *Journal of Indo-European Studies* 22, 1994, lk 251–263.

⁹Kaukasuse sisserännu hüpoteesi kohta vt Evelyn Klengel, Horst Klengel. *Die Hethiter und ihre Nachbarn: Eine Kulturgeschichte Kleinasiens von Catal Hüyük bis zu Alexander dem Großen*. Leipzig: Koehler&Amelang, 1970, lk 56.

¹⁰Marija Gimbutas. *Die Balten: Geschichte eines Volkes im Ostseeraum*. München—Berlin: Herbig, 1983, lk 52–53.

Millal täpselt võis toimuda nende indoeuroopa keeli¹¹ kõnelevate hõimude sisseränne Anatooliasse, pole siiski teada. Tundub nii, et vähemalt III eelkristliku aastatuhande lõpuks olid nad juba kohal: põhjas palailased, Anatoolia kesk- ja läänealadel hetiidid ehk nešiidid ning kolmandaks luvid.¹² Arhiivides asuvates hetiidi tekstides, mis olid leitud Bošazköys (muistne hetiidi pealinn Hattuša), leidub informatsiooni nende kolme erineva indoeurooplaste grupi, *luwili*, *palaumnili* ja *nešili* kohta.¹³ Nimetus *luwili* on hästi identifitseeritav indoeurooplaste hõimudega, kes asusid enamasti hetiididest lääne pool ehk siis Luwija piirkonnas. Luvi keel ehk *luwili* oli kasutusel Anatoolia lõuna- ja läänepoolsetel aladel. Võimalik, et just luvilased leiutasid kirja, mis on tuntud kui hetiidi hieroglüüfiline kiri.¹⁴

Indoeuroopa keelt, mis esineb hetiidi allikates kui *palaumnili* (*pala'umnili*), kasutasid palailased, kes elasid Põhja-Anatoolia Pala piirkonnas. Palai keeles on säilinud väga vähe ülestähendusi. Neid on avastatud vaid üksikutes rituaalsetes tekstides, mis pärinevad Bošazköy leidudest.¹⁵ Ning kolmas grupp olid hetiidid ise.

Juba III aastatuhandel eKr oli Anatoolias tekkinud hulk väiksemaid hurride ja hattide rajatud linnriike: Purushanda, Kuššara, Amkuva, Hatti, Kaneš, Samuha jt. Umbes 1800. a eKr hakkasid Anatoolia linnriigid konsolideeruma ja tekkisid tugevamad poliitilised moodustised ja kuningriigid.¹⁶ Sisserändajatest hetiidid asusid neisse linnadesse elama III ja II at vahetusel ning arvatavasti võis protsess alguses toimuda rahumeelselt. Juba 18. sajandil eKr kerkis esile esimene teadaolev tugev hetiidi riik, mida valitsesid Pithana ja tema poeg Anitta — alguses Kuššaras ja seejärel hõivasi Neša,

¹¹Indeurooplaste algkodust, päritolust ja keeltest vt Aron Dolgopolski. The Indoeuropean Homeland and Lexical Contacts of Proto-Indoeuropean with other Languages. — Mediterranean Language Review 3, 1987, lk 7–31; Thomas V. Gamkrelidze, Vjačeslav V. Ivanov. The Ancient Near East and the Indo-European Question: Temporal and Territorial Characteristics of Proto-Indo-European Based on Linguistic and Historico-Cultural Data. — The Journal of Indo-European Studies 13, 1985, lk 3–48.

¹²Trevor Bryce. The Kingdom of the Hittites. New York: Oxford University Press, 2005, lk 11.

¹³*Ibid.*

¹⁴E. Klengel, H. Klengel 1970, lk 55.

¹⁵Onofrio Carruba. Das Palaische: Texte, Grammatik, Lexikon. (Studien zu Bogazköy Texten 10.) Wiesbaden: Harrassowitz; vt ka T. Bryce 2005, lk 11.

¹⁶История Древнего Востока: Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. — Часть вторая: Передняя Азия. Египет. Под ред. Григория М. Бонгард-Левина. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1988, lk 126.

kus nad said kuningateks. Sellest sündmustest jutustab meile Anitta raid-kiri, mis on kirja pandud hetiidi keeles.¹⁷ Kuna tegu on alles hilisematel ajastutel kirjapandud tekstiga, ei ole kahjuks võimalik täie kindlusega väita, et sündmused just kirjeldatud kujul aset leidsid.

Kuid Hetiidi riigi rajamist ei omistata Anittale, vaid hoopis legendaarsele isikule Labarnale, kes esialgu valitses Kuššaras ca 1680–1650 eKr. Seejärel valitsesid Vanas Kuningriigis sellised silmapaistvad kuningad nagu Hattušili I (1650–1620) ja Muršili I (1620–1590), kes laiendasid riigi piire ja tegid Hetiidi riigist suurriigi, vallutades Põhja-Süüria alasid.¹⁸ Muršili I marssis 1595. a eKr oma armeega Hattušast ligi 2000 km lõuna poole ning vallutas tolleaegse maailma kõige suurema ja silmapaistvama linna Babüloni, kus kukutas võimult Samsu-ditana (1625–1595) — viimase kuninga Hammurapi dünastiast.¹⁹ Pärast Muršili I vägivaldset surma²⁰ (ca 1590) käis Hetiidi riik alla. Võimul olid nõrgad usurpaatorid, riik lagunes sisemiselt ning kõik Hattušili I ja Muršili I vallutused läksid kaotsi.

Tuthalija II (1460–1440), keda peetakse Hetiidi impeeriumi rajajaks, suutis veel kord taastada Hetiidi riigi võimsuse. Pärast tema surma sattus riik taas kriisi ja oli isegi kokkuvarisemise äärel. Pikaajalisest madalseisust saadi lõplikult üle alles 14. sajandil eKr, mil valitses energiline ja andekas kuningas Suppiluliuma I (1380–1340).²¹ Järgmised 100–150 aastat tegi Hetiidi impeerium edukaid vallutusi ja suutis kaitsta oma piire. Kuid alanud tugev sisemine ebastabiilsus 13. sajandi teisel poolel ning 12. sajandi alguses aset leidnud mererahvaste sissetung viisid Hetiidi riigi jälle langusele. Viimase teadaoleva valitseja nimi oli samuti Suppiluliuma (II), kes oli kuningas Tuthalija IV poeg.²² Suppiluliuma II ajal algas riigis suur näljahäda, põhjast tegid rüüsteretki kaskide hõimud ja mererahvad vallutasid Küprose. Varsti häviski kogu Hetiidi kuningriik — pealinn Hattuša hõivati ja hävitati mererahvaste poolt ligikaudu 1190/1180 eKr.²³

---

¹⁷*Ibid.*, lk 127.

¹⁸Hetiidi kuningate vallutustest Põhja-Süürias Vana Hetiidi kuningriigi ajal vt Григорий Г. Гиоргадзе. Борьба хеттов за северную Сирию в период Древнего царства. — Вестник Древней Истории 1, 1964, lk 3–22

¹⁹Vt Peeter Espak, Vladimir Sazonov. Võimuvõitlus muistses Lähis-Idas. — Horisont 4, 2007, lk 39.

²⁰Muršili I tappis usurpaator Hantili ca 1590 eKr.

²¹Suppiluliuma I kohta vt T. Bryce 2005, lk 154–159, samuti E. Akurgal 2005, lk 77–81.

²²Vt T. Bryce 2005, lk 327–328.

²³Александр В. Волков, Николаи Н. Непомнящий. Хетты, неизвестная империя Малой Азии. Москва: “Вече”, 2004, lk 266–267.

Kuningavõimust, *panku*'st ja kuninga paleest

Hetiidi kuningal (*haššu-*, *tabarna*) ja kuningannal (*haššušara-*, *tavananna*) oli mitmeid vägagi erinevaid tiitleid. Muidugi oli kõige levinumatest sumerogrammina kasutusel LUGAL (sum. k 'kuningas'), seejärel ka hetiidikeelne mõiste *tabarna* (het. k 'kuningas'), mis tähendas "suurkuningat", kes valitses teiste kuningate üle. (Selle vasteks võiks sumeri keeles olla LUGAL.GAL ja akkadi keeles *šarru rabû* — 'suurkuningas'.) Kuid oli ka hetiidikeelne sõna *haššu*-²⁴ — 'kuningas'.

"Kuninglus", mida hetiidi keeles nimetati *haššuwizziya*,²⁵ akkadi keeles aga *šarrûtu* ja mida sumeri keeles tunti mõistena nam-lugal,²⁶ kujunes hetiidi kultuuriruumis paljude eri tegurite, sh eriti muistsete idamaisete kultuuride mõjul. Kohalik rahvas hattid, kellest on vähe teada, jättis kahtlemata oma jälje hetiidi religiooni, mütoloogiasse ning mõjutas ka kuningavõimu struktuuride kujunemist. Seejärel saadi mõjutusi hurriitidelt, kes ilmusid Süüria ja Põhja-Mesopotaamia aladele isegi veel varem kui hetiidid. Hurriidid said omapärasteks vahendajateks hetiitide ja assüüria-babüloonia kultuuride vahel. Hurriitide kaudu võtsid hetiidid üle palju Mesopotaamia päritolu mõisteid: sõnu, kirjanduslikke teoseid, jumalusi. Kiilkiri levis hetiitide aladele üsna varakult tänu Aššuri kaupmeestele. Muistsed Aššuri kaupmehed, kes 20.–19. sajandil eKr asutasid Anatooliasse oma kolooniaid, millest tuntuim on Kaneš (Neša), avaldasid märgatavat mõju ka Anatoolia kultuurile. Kuigi hetiidi kultuur ja keel oli algselt indoeuroopa päritolu, oleks siiski õigem vaadelda seda kui omapärast sünteesi mitmest kultuurist. Samuti ei tohi unustada amoriidi (lääneseemiidi) hõimude ja isegi kaudset Sumeri tsivilisatsiooni mõju, mis väljendus näiteks selles, et mitmed hetiidi jumalad

²⁴Vt näiteks Volkert Haas. *Geschichte der hethitischen Religion*. — *Handbuch der Orientalistik I: Der Nahe und Mittlere Osten*. Hrsg. von Hartwig Altenmüller, Bartel Hrouda, Baruch A. Levine, Klaas R. Veenhof. Leiden—New York—Köln: E. J. Brill, 1994, köide 5, lk 188.

²⁵*Ibid.*, lk 188.

²⁶Vt Vladimir Sazonov. *Sumeri varajane kuningavõim 28.–24. sajandil eKr*. — *Akadeemia* 9, 2007, lk 2008.

olid pärit sumeri kultuuriruumist. Sumerist oli pärit ka palju kuningavõimu ideoloogiaga seotud mõisteid, nagu näiteks *lugal*,²⁷ ‘kuningas’.²⁸

Hetiidi kuningad sõltusid varajasel ajal nähtavasti *panku*’st. *Panku*²⁹ tähistas hetiidi keeles teatud “otsuseid tegevat kogu”. Arvatavasti olid *panku*’l ka mingid kohtufunktsioonid. Oletatavasti toimis *panku* umbes nagu aadlike kogu.³⁰ *Panku*’sse kuulusid veel ka kuningapalee funktsionäärid: veinikandjad, kutsarid ja isegi kokad.³¹ Pärast kuningas Telepinu valitsemist ca 1500 eKr *panku*’t enam tekstides ei mainita, mistõttu võib oletada, et siis olid Hetiidi impeeriumi valitsejad juba omandanud piiramatu võimu. See, et pärast Telepinut *panku*’t enam ühtegi korda ei mainita, pole Oliver Gurney arvates sugugi juhuslik. Gurney oletab, et *panku* kaotas oma võimu ja rolli impeeriumi ajal (1460–1180? eKr). Just sellest ajast alates — pärast 1500. a eKr hakkab Hetiidi monarhia muutuma üha rohkem absolutistlikuks monarhiaks.³²

Kuningas Telepinu koostas tuntud “Telepinu seaduse”, mille eesmärk oli lõpetada riigipöörded ja kindlustada kuningavõim.³³ Seadus kehtestas näiteks kuninga troonipärimiskorra isalt pojale:

Kuningaks saagu vaid esmajärguline kuningapoeg. Kui ei ole esmajärgulist kuningapoeaga, saagu kuningaks teise järgu poeg. Kui aga ei ole pärijat poega, võetagu esmajärgulise tütre koduväi ja temast saagu kuningas.³⁴

²⁷Mõiste esineb esmakordselt sumeri varadünastilistes tekstides alates 28. saj eKr. Vt nt kuningas En-Mebaragesi raikirja. (Horst Steible, Hermann Behrens. Die altsumerische Bau- und Weihinschriften II: Kommentar zu den Inschriften aus Lagaš Inschriften außerhalb von Lagaš — Freiburger Altorientalische Studien (= FAOS) 5/I–II. Stuttgart: Steiner Verlag, 1982, lk 213–214.)

²⁸Detlev Groddek. Eine althethitische Tafel des KILAM-Festes. München: Anja Gärtig Verlag, 2004, lk 14, 19’, 21’.

²⁹Vt Gary Beckman. The Hittite Assembly. — YAOS 102, 1982, lk 435–442.

³⁰Freidrich Cornelius. Geschichte der Hethiter. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973, lk 121.

³¹Inge Hoffmann. Erlaß Telepinus. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1984, lk 77–78.

³²Оливер Р. Гарни. Хетты, разрушители Вавилона. Москва: Центрполиграф, 2002, lk 91–92.

³³Vt Jaan Puhvel. “Telepinu seadus”. — Muinasaja kirjanduse antoloogia. Koost. Amar Annus. Tallinn: Varrak, 2005, lk. 205–208; Hetiidi kuningavõimu pärimisest Vana Kuningriigi ajal vt Генади И. Довгяло. О характере наследования царской власти у хеттов в эпоху Древнего царства. — Вестник Древней Истории 1, 1964, lk 3–22.

³⁴J. Puhvel 2005, lk 207.

Hetiitide kuningavõimu struktuuri mõistmiseks on tähtsaks teguriks ka koht, kus elasid hetiidi kuningad ja kuningannad — kuninglik palee ehk loss, mis asus impeeriumi pealinnas Hattušas. Kuningapalee jaoks kasutati sõna É.GAL, mis sumeri keeles tähendas ‘loss, palee’, otsetõlkes aga ‘suur maja’.

Mõistet É.GAL kasutasid hetiidid poliitilise ja administratiivse keskuse nimetamiseks. See võis olla kuninga É.GAL, mis asus impeeriumi pealinnas Hattušas. Mõnikord nimetati kuninga lossi ka É.GAL^dUTU^{si}, mis tähendas ‘(Minu) Päikese palee’ või ŠA LUGAL É.GAL, ‘kuninga palee’. See polnud üksnes kuninga ja õukonna maja, vaid suur kompleks, kuhu kuulusid elamud, templid, laod. Paralleelselt nimetati seda hetiidi keeles veel *labarnaš É-ir* (=pir). Samuti oli olemas É.GAL SAL.LUGAL ehk ‘kuninganna palee’. Mõistet É.GAL kasutati veel teises kontekstis — perifeerse keskuse, näiteks provintsikeskuse tähenduses, mille jaoks oli kasutusel mõnevõrra modifitseeritud vorm É.GAL^{HI.A} ja É.GAL^{URU}.³⁵ Lisaks mainitule leidub kiilkirja tekstides veel termin É.LUGAL, ‘kuninga maja’, mis tähendab põhimõtteliselt seda sama mis É.GAL. Hetiidi keeles hääldus sõna É.LUGAL kui *haššuwān pir*.

Nendes ”kuninga majades” (*haššuwān pir-/parn*) ning paleedes langetati tähtsaid kohtuotsuseid. Näiteks oli ühes niisuguses *haššuwān pir’is* ehk ”kuninga majas” esitatud süüdistus kuninganna Danuhepale, kes kandis *tavananna* tiitlit ja oli kuningas Muršili II abikaasa. Ning hiljem Danuhepa kaotaski *tavananna* staatuse.³⁶

É.GAL’is elavat kuningat nimetati tavaliselt *tabarna*’ks ja ka LUGAL.GAL’iks, mis sumeri keeles tähendas ‘suurkuningas’.

Kuningate tiitlid ca 1750–1190 eKr

Kuningal oli mitmeid vägagi erinevaid tiitleid. Kõige levinumatest oli sumerogrammina kasutusel LUGAL, ‘kuningas’, seejärel ka hetiidikeelne mõiste *tabarna*, ‘kuningas’. Sumerogramm LUGAL esineb erinevates tiitlites ja nende variatsioonides lihtsalt kujul LUGAL või siis LUGAL

³⁵ Григорий Г. Гиоргадзе. Вопросы общественного строя хеттов (Академия Наук Грузии, Институт истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили. Тбилиси: Мецниерба, 1991, lk 24.

³⁶ *Ibid.*, lk 27.

^{uru}*Kuššar* (Kuššara linna/maa kuningas), LUGAL ^{uru}*Hatti* (Hatti (maa) kuningas), LUGAL KUR ^{uru}*Hatti* (Hatti maa kuningas).³⁷

LUGAL^{uru} *Ku-uš-šar* (Kuššara (linna/maa) kuningas)³⁸ on väga arhailine tiitel, mida esmakordselt kasutas juba esimene teadaolev hetiidi kuningas Anitta, kes elas 18. sajandi keskel eKr. Anitta kasutas enda kohta vaid tiitlit LUGAL ^{uru}*Ku-uš-šar* (Kuššara kuningas). Anitta tekst algabki nii:

A-ni-it-ta DUMU *Pí-it-ha-a-na* LUGAL ^{uru}*Ku-uš-ša-ra* *QÍ-BÍ-MA*
Anitta, Pithana poeg, Kuššara kuningas, räägi(b).³⁹

Võib tähele panna, et võrreldes hilisemate Hetiidi kuningatega kasutas Anitta väga tagasihoidlikku tituluuri.

LUGAL KUR tähendas mingi maa, teatud piirkonna või linna kuningat. KUR tähendas sumeri keeles ‘maad, mäge’, aga ka ‘allailma’ ja ‘vaenlast’. LUGAL KUR võis olla ka vasallkuningas ja alluda näiteks suurele kuningale *tabarna*’le, LUGAL.GAL’ile. Tähtsaim LUGAL KUR’idest oli ikkagi LUGAL KUR ^{uru}*Ha-at-ti* — (Hatti maa kuningas). Tiitleid, mis sisaldasid komponenti LUGAL KUR, oli mitmeid, näiteks LUGAL KUR *Hakpišša*, LUGAL KUR ^{uru}*Ha-at-ti*, LUGAL ^{uru}*Kuššar* jt.

LUGAL KUR ^{uru}*Ha-at-ti* tähendab “Hatti (maa) kuningat” ehk kogu Hetiidi riigi kuningat, kes resideerus tavaliselt Hattušas — Hetiidi kuningriigi pealinnas. Seda tiitlit kasutasid väga paljud Hetiidi kuningad, nagu näiteks kuningas Hattušili III, kes oma “Apoloogias” nimetab ennast muu hulgas kui LUGAL.GAL LUGAL KUR ^{uru}*Ha-at-ti*.⁴⁰

1. *UM.MA* ¹*Ta-ba-ar-na* ¹*Ha-tu-ši-li* LUGAL.GAL LUGAL KUR ^{uru}*Ha-at-ti*.⁴¹

1. Järgmisel viisil (räägib): *tabarna* Hattušili, suurkuningas, Hatti maa kuningas.

³⁷Hatice Gonnet. La titulature royale hittite au IIe millénaire avant J.-C. (Hethitica III.) Ed. E. Laroche, E. Neu, Y. Duhoux, G. Jacquois, R. Lebrun. Louvain: Peeters, 1979, lk 15.

³⁸Heinrich Otten. Die Apologie Hattusilis III: Das Bild der Überlieferung. — Studien zu Bogazköy-Texten 24. Wiesbaden: Harrasowitz 1981, lk 4, rida 4.

³⁹<http://titus.uni-frankfurt.de/didact/idg/anat/hethbs.htm>

⁴⁰H. Otten 1981, lk 4, rida 47; Vt samuti Albrecht Götze. Hattušilis. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexen. — Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft 29,3: Hethitische Texte in Umschrift mit Übersetzung und Erläuterungen 1. Leipzig, 1925, lk 7, rida 1.

⁴¹A. Götze 1925, lk 7, rida 1.

LUGAL KUR *Ha-ak-piš-ša* (Hakpiša (maa) kuningas). Seda tiitlit kandis teisejärguline kuningas, keda võib vaadelda pigem kui Hetiidi kuninga vasalli, kes valitses Hakpišas. Üks tuntumatest Hakpiša kuningatest oli Hattušili, kellest hiljem sai kogu Hetiidi impeeriumi kuningas Hattušili III. Kui Hattušili III oli vaid Hakpiša kuningas, nimetas ta ennast LUGAL KUR *Ha-ak-piš-ša*.

12. [*nu-za*] *am-mu-ug* LUGAL KUR ^{uru}*Hakpiš ki-iš-ha-at*⁴²

12. [Ja] ma sain Hakpiša maa kuningaks.

Ent kui Hattušili III sai kogu Hetiidi impeeriumi valitsejaks, hakkas ta ennast nimetama juba LUGAL.GAL, *tabarna* ja LUGAL KUR ^{uru}*Ha-at-ti*. Oma positsiooni legitimeerimiseks ta väitis, et on kuningavõimu saanud sumeri-akkadi päritolu sõja- ja armastusjumalannalt Ištarilt, kes oli ühtlasi Hetiidi kuningadünastia patroonjumalus.⁴³ Hattušili III oli usurpaator, kes kukutas võimult oma venna kuningas Muvatali poja Urhi-Tešubi *ca* 1275 eKr ja kuulutas enda suurkuningaks. Kuna Hattušili III rikkus “Telepinu seadusi”, mis sätestasid ka troonipärimiskorra, pidi ta end oma alamate silmis õigustama. Selleks otstarbeks lasi ta koostada “Hattušili III apoloogia”, mis oli pühendatud jumalanna Ištarile, kes olevat just tema välja valinud ja tänu kelle ta võimule tulnudki.⁴⁴ Siin võib näha analoogiat Akkadi kuninga Sargon I-ga, kes elas ja valitses Mesopotaamias 24. sajandil eKr. Pärast seda kui seaduslik kuningas Ur-Zababa kaotas Kiši linnas oma võimu, sai Sargon I kuningaks. Oma võimu legitimeerimiseks nimetaski ta ennast Sargoniks, mis akkadi keeles kõlab *šarru-kîn* ehk ‘õiglane kuningas’. Ja niisamuti valis ta jumalanna Ištari oma dünastia patrooniks ja toonitas, et just Ištar olevat ta välja valinud ja et tema on Ištari esindaja maa peal.⁴⁵

Tabarna (hetiidi transkriptsioonis *ta-ba-ar-na*) võtsid tiitlina esmakordselt kasutusele Hetiidi valitsejad juba Varajase Kuningriigi ajal *ca*

⁴²*Ibid.*, lk 24, veerg 3, rida 12.

⁴³H. Otten 1981, lk 4, rida 1.

⁴⁴O. P. Гарни 2002, lk 215–217.

⁴⁵Vt Douglas Frayne. Sargonic and Gutian Periods (2334–2113 BC): The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods. Vol. 2. Toronto—Buffalo—London: University of Toronto Press, 1993, lk 10. (Sargon E 2.1.1.1, read 4–5, kus Sargon nimetab ennast MAŠKIM.GI₄ ^dINANNA ehk siis ‘Ištari esindajaks’.

17. sajandil eKr.⁴⁶ Tiitel *tabarna* tekkis nimest Labarna⁴⁷ (legendaarne Hetiidi riigi valitseja 17. sajandil eKr), nii nagu Caesari nimest sai hiljem tiitel “keiser”. Siiani on ebaselge, kas *tabarna* on indoeuroopa päritolu tiitel või hoopis näiteks hatti päritolu. Jaan Puhvel väidab, et *tabarna*, nagu ka teine tähtis kuninglik tiitel *tavananna* (het. k ‘kuninganna’), on indoeuroopa päritolu, ning esitab selle tõestuseks mitmeid etümoloogilisi fakte.⁴⁸ Aga uurija Bin-Nuni arvates on nii *tabarna* kui *tavananna* hoopis hatti päritolu.⁴⁹

Tabarna ekvivalendiks akkadi keeles oli *šarru(m)*. See tiitel *šarru(m)* esineb esmakordselt juba Akkadi ajastul 24.–22. sajandil eKr — samal ajal kui Mesopotaamias tekkis tugeva valitseja kontseptsioon ja esimene despootlik riik ehk Akkadi riik (2334–2154). Ka hetiidi *tabarna* oli võimas kuningas, peaaegu piiramatu võimuga, samuti nagu *šarru(m)* Sargon I, Narām-Su‘en või Hammurapi (1792–1750).

Hetiidi kuningate universalistlikud tiitlid

Hetiidi riigis oli kasutusele võetud mitmed Mesopotaamia päritolu universalistlike tiitleid. Eriti hilisemal ajal — impeeriumi perioodil 15.–13. sajandil eKr esinevad hetiidide kuningate tiitlitena LUGAL.GAL, EN.KUR.KUR^{hia} ja LUGAL KIŠ.

LUGAL.GAL oli kohaliku Anatoolia päritolu *tabarna* kõrval väga populaarne tiitel. LUGAL.GAL’i (sum. k ‘suur kuningas’) akkadikeelseks vasteks oli *šarru(m) rabu(m)*.⁵⁰ Juba hetiidi riigi rajaja Labarna I võis ni-

⁴⁶Vt näiteks Muršili I titulatuuri. (I. Hoffmann 1984, lk 12–13, rida 1)

⁴⁷Vt Jaan Puhvel. Hittite Regal Titles: Hattic or Indo-European? — *Epilecta Indoeroepae: Opuscula Selecta Annis 1978–2001 Excusa Imprimis ad Res Anatolicas Attinentia*. Innsbruck, 2002, lk 131.

⁴⁸*Ibid.*, lk 140.

⁴⁹Shoshana R. Bin-Nun. *The Tawananna in the Hittite Kingdom*. (Texte der Hethiter 5. Hrsg. A. Kammenhuber.) Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1975, lk 32.

⁵⁰Seda tiitlit kasutasid mitmed valitsejad Mesopotaamias ja Anatooolias: Hetiidi valitsejad Hattušili I, Telepinu, Suppiluliuma, Muvatali, Hattušili III. (Vt Marie-Joseph Seux. *Épithètes royales akkadiennes et sumériennes*. Paris: Letouzey et Ané, 1967, lk 298–299.); Babüloonia kuningad Kurigalzu I, Burna-buriaš II jt. (*Ibid.*, lk 299.) Hilisemal ajal I at eKr nimetas ennast nii näiteks Babüloonia kuningas Nabonid (556–539) ja ka Ahhemeniidide impeeriumi rajaja Kyros (558–530) ning mitmed teised Ahhemeniidide valitsejad. (*Ibid.*, lk 299.) Assüürias pretendeerisid “suurkuninga” staatusel alguses Šamši-Adad I, seejärel

metada ennast “suurkuningaks”, vähemalt nii nimetas teda üks viimaseid varajase Hetiidi kuningriigi kuningaid Telepinu (1525–1500) oma “Seadustes”.⁵¹ Telepinu eelkäija Hetiidi kuningate troonil Hattušili I (1650–1620) ajast on säilinud tekst, mis on tuntud kui “Hattušili I testament”, ning seal on Hetiidi kuningat samuti nimetatud “suurkuningaks”.⁵² Kuningas Telepinu (1620–1590) kasutas enda kohta titulatuuri *ta-ba-ar-na* ^m*Te-le-pi-nu* LUGAL.GAL (*tabarna* Telepinu, suurkuningas).⁵³ Oma esivanemat Labarnat nimetas Telepinu juba LUGAL.GAL ehk siis suurkuningaks. Labarnast aga kirjutas Telepinu järgnevalt:

1. UM-MA *ta-ba-ar-na* ^m*Te-le-pi-nu* LUGAL.GAL
2. *ka-ru-ú* ^m*La-ba-ar-na-aš* LUGAL.GAL *e-eš-ta na-pa* DUMU^{MEŠ}-ŠU
3. ^{LÚ}.^{MEŠ} *ga-e-na-aš-še-eš-ša* LU^{MEŠ} *ha-aš-ša-an-na-aš-ša-aš* Û ERIN^{MEŠ}-ŠU
4. *ta-ru-up-pa-an-te-eš e-eš-ir*
5. *nu ut-ne-e te-pu e-eš-ta ku-va-at-ta-aš la-ah-ha-ma pa-iz-zi*
6. *nu* ^{LÚ} KÚR-*an ut-ne-e ta-ni-it tar-ah-ha-an har-ta*
7. *nu ut-ne-e har-ni-in-ki-iš-ki-it nu ut-ne-e ar-ha tar-ra-nu-ut*
8. *nu-uš a-ru-na-aš ir-hu-uš i-e-it ma-a-na-aš la-ah-ha-az-ma* EGIR-*pa ú-iz-zi*.
9. *nu* DUMU^{MEŠ}-ŠU *ku-iš-ša ku-va-at-ta ut-ne-e pa-iz-zi*
10. ^{URU} *Hu-u-piš-na* ^{URU} *Tu-u-va-nu-va* ^{URU} *Ne-na-aš-ša* ^{URU} *La-a-an-da* ^{URU} *Za-al-la-ra*
11. ^{URU} *Pár-šu-ha-an-ta* ^{URU} *Lu-u-uš-na nu ut-ne-e ma-ni-ja-ah-hi-eš-ki-ir*.⁵⁴

Kesk-Assüüria kuningas Aššuruballit I ning terve rida hilisemaid Kesk- ja Uus-Assüüria valitsejaid. (*Ibid.*, lk 300.)

⁵¹I. Hoffmann 1984, lk 12–13, rida 2.

⁵²Vt Jörg Klingeri tõlget Das Testament Hattušilis I. — Texte aus der Umwelt des Alten Testaments: Staatsvertäge, Herrscherinschriften und andere Dokumente zur politischen Geschichte. Hrsg. B. Jankowski, G. Wilhelm. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2005, köide 2, lk 142, veerg 2, rida 1; akkadi ja hetiidikeelseid transliteratsioone vt Johannes Friedrich. Hethitisches Elementarbuch. Zweiter Teil: Lesestücke in Transkription mit Erläuterungen und Wörterverzeichnissen. 5., parandatud trükk. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1967, lk 61, veerg 1, rida 1: [LUGAL.GAL T]*a-ba-ar-na* ja veerg 2, LU[GAL GA]L *Ta-ba-ar-na*.

⁵³I. Hoffmann 1984, lk 12–13, rida 1.

⁵⁴*Ibid.*, read 1–8.

1. Järgmisel viisil kõneleb kuningas (*tabarna*) Telepinu, suurkuningas:
2. Varasemal ajal oli Labarna suurkuningas. Siis olid tema pojad, tema vennad,
- 3.–4. langud, sugulased ja sõjamehed üheskoos (ühendatud).
- 5–6. Maa oli väike. Kuhu ta ka sõjaretkele läks, oli ta vaenlaste üle tugeva käega võidutsenud.
7. Ta hävitas järgemööda maid ja tegi nad nõrgaks (võimetuks).
8. Ta vallutas neid mere piirideni.
- 9–11. Aga siis, kui ta sõjaretkelt tagasi saatis neid, läksid ta pojad igaiks igale maale, (linnadesse) Hupišnasse, Tuwanuwasse, Landasse, Zallarasse, Paršuhantasse, Lušnasse, ja seal valitsesid nad (pikka aega) maad.⁵⁵

Nagu näha, toimis Hetiidi riik sel viisil, et tähtsaim oli Hatti kuningas, kes valitses piirkonda Hattuša linna ümber. Temale allusid vasallkuningad, provintsid ja linnad: Karkemiš, Hakpiša, Emar, Halab ning palju teisi vasallkuningriike või provintse, kus valitsesid kuninga vennad, pojad, sugulased jne. Näiteks on teada, et Hetiidi kuninga Muršili II vend Šar-kušuh valitses 10 aastat edukalt Karkemiši asehaldurina.⁵⁶ Hattušili III oli enne seda, kui sai kogu Hetiidi impeeriumi kuningaks, mõnda aega Hakpiša kuningas.⁵⁷

EN.KUR.KUR^{hia} (Kõikide maade isand) oli sumerikeelne tiitel,⁵⁸ ja tähendas sedasama, mis akkadikeelne *šar kiššatim* (sum. k LUGAL KIŠ) ehk ‘maailma valitsejat’. H. Gonnet kirjutab oma artiklis tiitli EN.KUR.KUR^{hia} kohta: “Seda epiteeti oli kasutanud vaid Muwatalli oma palves Kummani Tesubile”.⁵⁹ Seega ei olnud tõenäoliselt tegu eriti tihti kasutatava epiteedi-ga hetiiitide valitsejate juures.

LUGAL KIŠ (akk. k *šar kiššati(m)*) on Mesopotaamia päritolu tiitel, mille Hetiidi valitsejad samuti üle võtsid, ja tähendas põhimõtteliselt sedasama mis eespool käsitletud EN.KUR.KUR^{hia}. Hetiidi kuningad võtsid tiitli LUGAL KIŠ kasutusele suhteliselt hilja — alles Tuthalija IV ajal 13.

⁵⁵Vrd Jaan Puhveli tõlkega Telepinuse Seadlus. — Muinasaja kirjanduse antoloogia. Koostanud Amar Annus. Tlk Amar Annus, Michael Heltzer, Kalle Kasemaa, Uku Masing, Jaan Puhvel, Vladimir Sazonov, Sergei Stadnikov, Enn Soosaar, Raul Veede, Tallinn: Varrak, 2005, lk 205.

⁵⁶O. P. Гарни 2002, lk 49.

⁵⁷A. В. Волков, Н. Н. Непомнящий, 2004, lk 170.

⁵⁸Akkadikeelne vaste *bēl māṭāti* oli põhimõtteliselt jumal Marduki epiteet. M.-J. Seux tõlgib seda “*seigneur de tous les pays*”. See tiitel esineb Uus-Assüüria kuningal Asarhaddonil (680–669). Vt M.-J. Seux 1967, lk 56.

⁵⁹H. Gonnet 1979, lk 24.

sajandi II poolel.⁶⁰ Seda kinnitab Bošazköyst leitud savitahvel, mis kandis kuninga pitsati jäljendit 13. sajandist eKr, kus oli tekst “Minu Päikese (Majesteedi), Tuthalija, Suurkuninga, maailma kuninga pitsat”.⁶¹ LUGAL KIŠ oli algselt sumeri päritolu tiitel, mida kasutas teadaolevalt esmakordselt En-Mebargesi, Kiši linnriigi kuningas 27.–26. saj eKr. Seda tiitlit kasutasid ka hilisemad varadünastilised valitsejad. Siis ei tähendanud see veel “maailma valitsejat” ehk “universumi kuningat”. Oletatavasti ei kasutatud seda nimetust ainult Kiši linna, vaid kogu Põhja-Sumeri valitseja kohta.⁶² Akkadi ajastul (2334–2154) võttis tiitli LUGAL KIŠ kasutusele tuntud Akkadi riigi rajaja Sargon I (2334–2279) ning tõlkis selle akkadi väljendiks *šar kiššati(m)*, ‘maailma kuningas’ ehk ‘kõiksuse kuningas’.⁶³ Seega, alles alates Akkadi ajastust saab tiitel uue universalistliku tähenduse — LUGAL KIŠ hakkab tähendama “kogu maailma valitsejat”, n-ö pantokraatorit, muutudes alates III aastatuhande lõpust populaarseks kogu Mesopotaamias ja jäi püsima mitmeks sajandiks. Seda kasutasid Akkadi kuninga Sargon I järeltulijad Rimuš ja Maništušu ning seejärel näiteks Babüloonia kuningas Hammurapi (1792–1750) ja tema poeg Samsuiluna (1749–1712).⁶⁴ Hetiitide kuningatega samaaegselt Babüloonias valitsenud kassiidid kuningad, nt kuningas Kurigalzu (14. saj eKr), kasutasid samuti tiitlit LUGAL KIŠ.⁶⁵ Ja mitmedki Vana-, Kesk- ja Uus-Assüüria kuningad, nt

⁶⁰*Ibid.*, lk 24.

⁶¹Wolfgang Fauth. Sonnengottheit (^dUTU) und “Königliche Sonne” (^dUTU-ši) bei den Hethitern. — Festschrift für Claude F. A. Schaeffer zum 80. Geburtstag am 6. März 1979. Ugarit-Forschungen: Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas. Hrsg. von K. Berghof, M. Dietrich, O. Loretz. Neukirchen Vluyn: Verlag Butzon&Bercker Kevelaer, Neukirchener Verlag, 1979, köide 11, lk 227.

⁶²V. Sazonov 2007, lk 2006.

⁶³Игор М. Дьяконов. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья: Шумер. Москва: Издательство восточной литературы, 1959, lk 222; John Nicholas Postgate. Royal Ideology and State Administration in Sumer and Akkad. — Civilizations of the Ancient Near East. Ed. J. M. Sasson. Vol. 1. New York: Charles Scribner's Sons, 1995, lk 401; Sergei Stadnikov. Vana Egiptuse Kultuurilugu: Valitud artikleid, tõlkeid ja esseid. Tallinn: Kodutrükk 1998, lk 132.; vt ka V. Sazonov 2007, lk 2012, Vladimir Sazonov. Akkadi kuningavõim kui arhetüüp. — Ajalooline Ajakiri 3, 2008, lk 207–208.

⁶⁴Rosel Pientka. Die spätaltbabylonische Zeit: Abiešuh bis Samsuditana, Quellen, Jahresdaten, Geschichte. I osa. Hrsg. W. Sommerfeld. Münster: Rhema, 1998, lk 10.

⁶⁵Peter Stein. Die mittel- und neubabylonischen Königsinschriften bis zum Ende der Assyrerherrschaft: Grammatische Untersuchungen. — Jenaer Beiträge zum Vorderen Orient 3. Wiesbaden: Harrasowitz, 2000, lk 135, (KA 14).

Šamši-Adad I (1813–1781), lasid ennast kutsuda “maailma kuningateks”.⁶⁶ Tukulti-Ninurta I (1242–1206), Kesk-Assüüria suurriigi mõjukas valitseja, tituleerib ühes raidkirjas ennast nii:

[¹tu]kúl-ti-^dnin-urta šar₄ kí[ššati] [ša]rru dan-nu šar₄ mât ^da-šur ni-šit aš-š[ur] iššak ^da-šur rijâu ma-adu mi-gir ^da-ni[m] ù ^denlil.⁶⁷

Tukulti-Ninurta, maailma kuningas, võimas kuningas, Assüüria maa kuningas, Aššuri lemmik, Aššuri linnavalitseja, Ani ja Enlili poolt armastatud.

Seega viitab Tuthaliija IV kasutusele võetud tiitel LUGAL KIŠ⁶⁸ tõsiasjale, et Mesopotaamia kuningavõimu ideoloogia mõjutas just eriti titulatuuri kaudu hetii di arusaamu kuningavõimust.

Tähtsamad hetii di kuningate epiteedid

Minu Päike (sum. k ^dUTU-ši, het. k *Šamši*). Tiitel tekkis akkadikeelsest sõnast *šamšu*, ‘päike, päikesevalgus, päev’, olles ühtlasi päikesejumala Šamaši (^dUTU) sünonüümiks,⁶⁹ ning osutus Hetii di valitsejate seas üsnagi levinuks ja populaarseks. Et Hetii di kuningad armastasid ennast kutsuda “Päikeseks”, siis oletatakse, et siin võivad avalduda Egiptuse mõjud. Ühes hetii di tekstis kultuse reorganisatsioonist (KUB XLVIII 105 ja Kbo XII 53)

⁶⁶Albert K. Grayson. *Assyrian Royal Inscriptions*. Vol. I. Wiesbaden: Harrassowitz, 1972, lk 235; Keks-Assüüria kuningate universalistlikute tiitlite kohta vt Vladimir Sazonov. Kuninglik propaganda Kesk-Assüüria suurriigis 1365–1208 eKr valitsejate tiitlite näol. — TUNA 4, 2008, lk 5–15.

⁶⁷Ernst Weidner. *Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I und seiner Nachfolger (= ITN)*. — Archiv für Orientforschung. Beiheft 12. Osnabrück: Biblio, 1970, lk 11.

⁶⁸Tiitel esineb hilisematelgi aegadel ning ka väljaspool Mesopotaamiat — isegi Pärsia Ahhemeniidide titulatuuris näiteks Pärsia kuninga Kuraši (558–530) puhul, kes on rohkem tuntud kreekapärase Kyrose nime all. “Kyrose Silindris” esineb Kyros järgmiselt: “Mina olen Kuraš, universumi kuningas, suurvürst, võimas kuningas, Babüloni kuningas, Sumeri ja Akkadi kuningas, nelja ilmakaare kuningas...”. Vt Franz Heinrich Weissbach. *Die Keilinschriften der Achämeniden*. Leipzig: J. C. Hinrichs’sche Buchhandlung, 1911. In der Reihenfolge des Erscheinens der Vorderasiatischen Bibliothek, 3. Stück. Unveränderter fotomechanischer Nachdruck der Originalausgabe, 1911, Zentral-Antiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, Leipzig, 1968, lk 4–5 (I. Kyros, rida 20).

⁶⁹The *Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of University of Chicago (= CAD)*, Vol. 17, Š, part I. Ed. J. A. Brinkman, M. Civil, I. J. Gelb, L. A. Oppenheim, E. Reiner. Chicago: The Oriental Institute; Glückstadt: A. and J. J. Augustin Verlagsbuchhandlung, 1989, lk 335.

mainitakse korduvalt Hetiidi kuningat kui ^dUTU-ši — “Minu Päike”.⁷⁰ Hattušili I on Hetiidi varajases kuningriigis (1650–1500) ainus teadaolev valitseja, keda on tituleeritud kui “Minu Päike” (^dUTU-ši). Kõik muud juhud, kus kuningat on nii nimetatud, pärinevad juba Uuest Riigist (1460–1190).⁷¹ Teiste seas kasutas seda epiteeti ka Hetiidi kuningas Suppiluliuma I.⁷² Lisaks võib tiitlit ^dUTU-ši leida veel paljudest tekstidest, kas või “Hattušili III apoloogiast”.⁷³

Hetiidi kunstis kujutati hilisemaid kuningaid (eelkõige Tuthalija IV) päikesejumaluse võimutunnustega ja päikesejumalale omases riietuses, mida võib näha kas või Yazilikaya kaljureljeefidel, kus Hetiidi suurvürkuningas Tuthalija IV (1250–1220) ei erine oma välimuselt vähemalgi määral päikesejumala kujutisest. Vahet teha aitab vaid päikesejumala nimekuju ^dUTU AN, mida võiks tõlkida “Taeva päikesejumal”.⁷⁴ Ka Tuthalijal on peas ümmargune müts nagu päikesejumalalgi, mille kohal on tiibadega päike.⁷⁵ Pitsatil nr 63⁷⁶ on kujutatud Hetiidi valitseja (oletatavasti Tuthalija IV) või jumalus, kelle pea kohal asub samuti tiibadega päike. H. G. Güterbock oletas, et tegemist on mäejumalaga. Kuna pitsatil on selgesti loetav inskripsioon [^m]Tu-ut-h[a]-l[i-ia], võis see pitsat kuuluda Tuthalija IV-le või tema järglastele.⁷⁷ Samas Yazilikajas asuvatel bareljeefidel on kuningas Tuthalija IV kujutatud koos tiivulise päikesega.⁷⁸ Illustratsioonil nr 38 on kujutatud Tuthalija IV oma kaitsejumala Šarumma kaisus. Kuninga kohal üleval paremas nurgas asub kartuš koos kuninga nimega.⁷⁹

Kesk-Assüüria riigist on umbes samast ajastust teada, et Assüüria kuningas Tukulti-Ninurta I (1244–1208) nimetas ennast “kõikide inimeste

⁷⁰Alfonso Archi, Horst Klengel. Ein hethitischer Text über die Reorganisation des Kultes. — *Altorientalische Forschungen* 7, 1980, lk 143, rida 6’.

⁷¹H. P. Theodor Bossert. Meine Sonne. — *Orientalia* 26, 1957, lk 102.

⁷²CAD 1989, lk 336: *umma* ^dUTU-ši *Suppiluliuma* LUGAL.GAL... , mida võib tõlkida nii: “järgmisel viisil (kõneleb) Minu Päike (Majesteet) Suppiluliuma, suurvürkuningas...”

⁷³H. Otten 1981, lk 4, rida 7.

⁷⁴Th. Bossert 1957, lk 97.

⁷⁵*Ibid.*, lk 98.

⁷⁶Hans Gustav Güterbock. Siegel aus Boşazköy. I osa: Die Königssiegel der Grabungen bis 1938. — *Archiv für Orientforschung. Beiheft* 5, Hrsgs. E. F. Weinder, 1940, I, lk 38–39, nr 63.

⁷⁷H. G. Güterbock 1940, lk 38–39.

⁷⁸vt E. Klengel, H. Klengel. Die Hethiter und ihre Nachbarn: Eine Kulturgeschichte Kleinasiens von Catal Hüyük bis zu Alexander dem Großen. Leipzig: Koehler&Amelang, 1970, Illustr. nr 37 ja illustr. nr 38, vt ka lk 239.

⁷⁹E. Klengel, H. Klengel 1970, illustr. nr 38.

päikesejumalaks” — ^d*šam-šu kiššat niše*^{meš}.⁸⁰ Niisugusena esineb see tiitel esmakordselt Mesopotaamia kuninga Tukulti-Ninurta I inskriptsioonis.⁸¹ Egiptuse vaaraod nimetasid ennast “päikesejumal Ra poegadeks”⁸² või lihtsalt “päikeseks”,⁸³ mis oli levinud ka Babüloonia valitsejate seas II at eKr — nt kujul “võimas kuningas, Babüloni päike” — *šarru dan-nu ša-[am-šu] Bābilim*.⁸⁴ Juba III aastatuhandel eKr arvasid Sumeri kuningad, et pärinevad päikesejumal Utust. Esimesed teated sellest on pärit III at lõpust — Ur III dünastia ajastust. Just Ur III (2112–2004) ajal ilmuvad kasutusse isikunimed, mis teofoorsete elementidena sisaldavad kuninga nime ja “päikest”, näiteks nagu “Jumalik Šulgi on minu päike” — ^dŠul-[gi]-^dUTU^{ši}.⁸⁵ Samal ajal hakkavad jumalikustatud Uus-Sumeri kuningad Šulgi ja Amar-Su’ en pidama ennast päikesejumala Utu lasteks. Siis hakati kirja panema ka suuremat osa sumerikeelsest kangelaseepikast, nagu *Lugalbanda-eepos, Gilgameš ja Akka*, ning samuti kirjanduslikke teoseid: *Sumeri kuningate nimekiri, Tummali ajalugu* jt. Ur III ajast pärit *Sumeri kuningate nimekirjale* tuginedes algaski legendaarse Uruki linna valitseja Gilgameši genealoogia päikesejumal Utust:

E-anas, Meškiağašer, Utu poeg, isandaks ja kuningaks sai, 324–325 aastat valitses. En-merkar, Meškiağašeri poeg, Uruki kuningas, Uruki linn, tema ajal ehitati üles, kuningaks sai, 420 aastat valitses. Lugalbanda, karjus, 1200 aastat valitses. Dumuzi, kalamees, kelle linn oli Kuara, 100–110 aastat valitses. Gilgameš, kelle isa oli deemon, Kuluba isand, 126 aastat valitses.⁸⁶

⁸⁰ITN 1970, lk 11; vt ka V. Sazonov 2008, lk 11–12

⁸¹ITN 1970, lk 11; Vt samuti A. K. Grayson. *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*. — *The Royal Inscriptions of Mesopotamia (= RIMA 1)*. (Assyrian Periods, Vol. 1.) Toronto—Buffalo—London: University of Toronto Press, 1987, taastrükk 2002, tekst A.0.78.5, rida 3: ^d*šam-šu KIŠ UN.MEŠ MAN dan-nu*; samuti RIMA 1, A.0.78.19, rida 2: ^d*šamšu kiššat UN.MEŠ*.

⁸²П. Монте. *Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов*. Москва: Молдая Гвардия, Палимпсест, 2002, lk 263.

⁸³Vt nt CAD 1989, vol. 17, part I, lk 336: *šarru* ^dUTU *dārītu* — “The king (of Egypt) is eternal sun...”.

⁸⁴CAD, Vol. 17, part I, lk 337.

⁸⁵Robert A. Di Vito. *Studies in Third Millennium Sumerian and Akkadian Personal Names: The Designation and Conception of the Personal God*. (Studia Pohl: Series Maior.) — *Dissertationes scientificae de rebus orientis antiqui* 16. Roma: Editrice Pontificio Istitutio Biblico, 1993, lk 169.

⁸⁶J. A. Black, G. Cunningham, J. Ebeling, E. Fluckiger-Hawker, E. Robson, J. Taylor, G. Zólyomi. *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature (=ETCSL)*, (<http://www-etcsl.orient.ox.ac.uk/>), Oxford, 1998jj — c.2.1.1, read 95–98, 102–115; vt V. Sazonov 2007, lk 2013–2014.

Kui uskuda eelnimetatud teostes talletatud pärimust, pärinesid teisedki legendaarsed Uruki I dünastia kuningad (28.–26. saj eKr) päikesejumalast. Ja kuigi Egiptuse vaaraosid peeti oma elu ajal jumalateks, “Päikese poegadeks” ja “Päikesteks” (nt Ramses II nimetas ennast “päikesejumal Ra pojaks, kellele elu antud sarnaselt Raale”,⁸⁷ ei pruugi hetiidi epiteet “Minu Päike” olla Egiptuse päritolu. Pigem võiks olla tegu Mesopotaamia mõjutusega, mille juured ulatuvad Uus-Sumeri ajalooperioodini.

Narām^{dX} esines kuningliku epiteedina mitmetes kultuurides ja ajastutel Mesopotaamias ja Anatoolias. Akkadikeelse *narām*^{dX} vasteks sumeri keeles oli KI.AĜ₂ — ‘armastatu’. *narām*^{dX} oli hetiitide kuningate üsnagi levinud epiteet. Tekstides esineb ta tavaliselt kujul *na-ra-am* DINGIR^{LIM}. *Narām*^{dX} oli hetiidi kuningatel kasutusel juba alates Hattušili I-st,⁸⁸ kes esines kui “Päikesejumala armastatu” (*na-ra-am*^{dUTU}).⁸⁹ Valitseja võis olla eri jumalate “armastatu”, näiteks tormijumala Tešubi (^dIM), päikesejumala (^dUTU) või hoopis jumalanna Ištari “armastatu” jne.⁹⁰ Hatice Gonnet kirjutab, et tegemist on Mesopotaamia päritolu tiitliga, mida kasutasid mitmed Hetiidi kuningad: Suppiluliuma I, Muršili II, Muvatalli, Hattušili III, Tuthalija IV 14. ja 13. sajandil eKr.⁹¹ Suppiluliuma I ise nimetas ennast *na-ra-am*^{dU/IM} (“Tormijumala armastatu”).⁹² Mesopotaamias esines antud tiitel juba varadünastilisel ajal (2800–2334) Sumeris ja ka Akkadi ajastul (2334–2154). Sumerikeelset epiteeti KI.AĜ₂ — ‘armastatu’ võib leida varadünastiliste valitsejate titulatuuris ja isegi mõne valitseja nimes. Juba legendaarse Uruki I dünastia rajaja Meškiağašeri⁹³ nimi sisaldas endas mõistet KI.AĜ₂. Teine varadünastiline valitseja, ajalooline isik Meškiağ-nuna ehk Meškiağ-nanna⁹⁴ oli Ur I dünastia kuningas (25. saj eKr), kelle nimi tähendab tõlkes ‘Kangelane, vürsti armastatu’. Ühes oma raidkirjas nimetas Lagaši I dünas-

⁸⁷П. МОНТЕ 2002, lk 263.

⁸⁸H. Gonnet 1979, lk 23.

⁸⁹M.-J. Seux 1967, lk 196.

⁹⁰H. Gonnet 1979, lk 23.

⁹¹Hatice Gonnet. *Tabarna*, Favors des Dieux? — (Hethitica VIII.) Acta Anatolica: E. Laroche oblata. Ed. R. Lebrun. Louvain—Paris: Peeters 1987, lk 178.

⁹²M.-J. Seux 1967, lk 196.

⁹³Vt Sumeri Kuningate Nimekiri. — ETCSL: c.2.1.1, rida 99.

⁹⁴Vt ETCSL: c.2.1.1, rida 137; Tummali ajalugu — ETCSL: c.2.1.3, rida 18; V. Sazonov 2007, lk 2023–2024.

tia valitseja E'anatum (ca 2400 eKr) ennast “Dumuzi-Abzu armastatuks”.⁹⁵ Akkadi impeeriumi rajaja Sargon I (2334–2279) üritas näidata oma raidkirjades ennast Ištari ja Ani soosikuna või Ištari väljavalitud isikuna. Kuninga raidkirja koopiast — *Sargon C I*⁹⁶ võib lugeda:

(1.–11.) [Šar-um-GI] [lugal] [Ag-ga-dé^{ki}] [maškim] [^dInanna] [lu]gal K[IŠ]
[gúd]a An-na lugal ʾkalam⁷-ma ĒNSI-gal ^dEn-líl

Sargon, Akkadi kuningas, Ištari esindaja, maailma kuningas, jumala Ani lemmik, maa kuningas, Enlili *ensi*.

Kõigele lisaks esineb Sargon I Ištari armastatuna (*na-ra-am* ^dINANNA).⁹⁷ Neljanda Akkadi kuninga nimi oli Narām-Su'en (23. saj eKr), ‘(Kuujumala) Su'eni lemmik’. Ur III dünastia kolmanda kuninga Amar-Su'eni epiteediks oli ki-ág ^dNanna — ‘Nanna armastatu’.⁹⁸ Järgmise kuninga, Šu-Su'en'i (2038–2030) raidkirjas *Ur 7* (Šūsīn 2)⁹⁹ esineb ta kui ^dŠu-^dEN.ZU *na-ram* ^dEn-líl šar-ru-um dan-num šar ŠEŠ.AB^{ki} ù šar ki-ib-ra-tim ar-ba-im — “Šu-Su'en, Enlili armastatu, võimas kuningas, Uruki kuningas, nelja ilmakaare kuningas”. Uus-Sumeri kuningas Šu-Su'en kasutas epiteeti “Enlili lemmik” (*na-ra-am* ^den-líl).¹⁰⁰ Hammurapi *Sippari raidkirjast* on näha, et Vana-Babüloonia tuntuim kuningas, Babüloonia suurriigi rajaja kasutas muude tiitlite ja epiteetide seas vahel ka epiteeti *narām* ^dMarduk:

36. *Ha-am-mu-ra-pí*

37. *mi-gi₄-ir* ^dŠamaš (UTU)

38. *na-ra-am* ^dMarduk (AMAR.UTU)

39. *a-na-ku*.

36.–39. Hammurapi, Šamaši lemmik, Marduki armastatu, (olen) ma.¹⁰¹

Valitseja esines ka kui *na-ra-am* ^da-a — ‘Aia lemmik’.¹⁰² Jumal Marduki lemmikuna esinesid peale Hammurapi veel Kurigalzu, Marduk-appla-

⁹⁵Vt Jerrold S. Cooper. *Presargonic Inscriptions: Sumerian and Akkadian Royal Inscriptions*. Vol. I. New Haven: The American Oriental Society, 1986, lk 41 (Lagaš 3.5.): “beloved of Dumuziabzu”.

⁹⁶FAOS 7, 1990, lk 157–160.

⁹⁷Vt nt CAD 1980, köide 11, lk 344: *na-ra-am Ištar*

⁹⁸William W. Hallo. *Early Mesopotamian Royal Titles: A Philologic and Historical Analysis*. New Haven: American Oriental Society, 1957, lk 138.

⁹⁹FAOS 5, lk 343.

¹⁰⁰M.-J. Seux 1967, lk 191.

¹⁰¹Rykle Borger. *Babylonisch-Assyrische Lesestücke II: Die Texte im Umschrift*. Roma: Pontificum Institutum Biblicum, 1963, lk 1, B (Sippari Raidkiri), read 36–39.

¹⁰²M.-J. Seux 1967, lk 189.

iddina I, Nebukadnetsar I jt.¹⁰³ “Šamaši ja Aia lemmikuna” (*na-ra-am* ^dŠamaš ^ù ^da-a) esines näiteks Hammurapi poeg kuningas Samsuiluna (1749–1712).¹⁰⁴ Assüürias 2000–1200 eKr nimetas Šamši-Adad I ennast “Dagani lemmikuks” (*na-ra-am* ^dDa[gan]).¹⁰⁵

Nagu näha, ulatuvad tiitli *narām* ^dX juured varadünastilise Sumeri ja Akkadi ajastusse.

UR-SAĞ (akk. *qurādu(m)*, *qarrādu(m)*). Nii Anatooolias kui Mesopotaamias oli tihti kuninga sumerikeelne nimetus UR-SAĞ ja akkadikeelne *qurādu(m)* või *qarrādu(m)*, mis tähendas ‘kangelane’. Vahel oli valitseja mingi jumaluse, näiteks Enlili või hoopis Ištari kangelane. Hetiidi kuningatest kasutas seda esimesena Suppiluliuma I (1380–1340).¹⁰⁶ Seegi tiitel pole kohaliku hetiidi või hatti päritolu, vaid tuleneb Mesopotaamia kultuuriruumist. Seda tõendavad erinevad faktid. Sumeri UR-SAĞ esines Suppiluliuma I, Mursili II, Muvatalli, Hattušili III ja Tuthalija IV nimes.¹⁰⁷ Näiteks Bögazköysist leitud pitsatilt nr 7 võib välja lugeda: [... LUGAL] GAL UR.[SAĞ] — “[...] Suur[kuningas], kang[elane]”.¹⁰⁸

Kahtlemata oli Mesopotaamia päritolu tiitel levinud juba III aastatuhandel eKr. Vana-Akkadi ajal armastas kuningas Šarkallišarri (23. saj eKr) ennast kutsuda dingir ur-sağ A-ga-dèsuperki — ‘Akkadi kangelaslik jumal’.¹⁰⁹ Ühes hilisemas akkadikeelses legendis (kirja pandsud II at eKr) “Lahingu kuningas” (akk. k *šar tamhari*), mille fragment oli leitud Tell el-Amarna arhiivist Egiptuses, nimetati Akkadi kuningat Sargon I “Ištari kangelaseks”.¹¹⁰ Uruki kuningas Gilgameš esineb Ur III dünastia ajal koostatud sumerikeelses eeposes *Gilgameš ja Akka* kui lugal ur-sağ-bi sag-lum-lum nun An-né ki-ága¹¹¹ — “... kangelaslik kuningas, võimas mees, vürst, Ani

¹⁰³ *Ibid.*, lk 193.

¹⁰⁴ *Ibid.*, lk 194.

¹⁰⁵ *Ibid.*, lk 191.

¹⁰⁶ H. Gonnert 1979, lk 25.

¹⁰⁷ M.-J. Seux 1967, lk 230.

¹⁰⁸ H. G. Güterbock 1940, lk 6, nr 7.

¹⁰⁹ W. W. Hallo 1957, lk 59; D. Frayne 1993, lk 201, (Šar-kali-šarrī) E2.1.5.2005, rida 2; V. Sazonov. Akkadi kuningate jumalikustamine. — Tuna 2, 2007, lk 20.

¹¹⁰ Joan Goodnick Westenholz. Legends of the Kings of Akkade. (The Texts, Mesopotamian Civilizations 7.) Winona Lake: Eisenbrauns, 1997, lk 109.

¹¹¹ Willem H. P. Römer. Das sumerische Kurzepos “Bilgameš und Akka”. — AOAT 209/1. Neukirchen-Vluyn, 1980, 36, lk 110–111.

poolt armastatud”.¹¹² Babüloonia kuningas Hammurapi esineb vahel sumerikeelsetes tekstides kui lugal ur.sağ kala-ga (akk. k *šarrum qarradum dannum*) — ‘kuningas, võimas kangelane’.¹¹³ Kuninglik epiteet *qarrādu(m)* oli levinud Hammurapi ja tema poja Samsuiluna ajal. Näiteks on teada, et Hammurapi nimetas ennast *qarrādu(m) g[a]-mi-il Larsam*^{ki}.¹¹⁴ Hammurapi kasutas meelsasti ka epiteeti “kuningas ja võimas kangelane” — *šarrum qarrādum dannum*.¹¹⁵ Kassiidi kuningas Agugm-kakrime nimetas ennast “kangelaseks” (*qarrādu*).¹¹⁶

Kuninganna ja kuninga naise tiitlid

Hetiidi keeles nimetati kuningannat *haššušara*.¹¹⁷

MUNUS.LUGAL. Sumerogramm MUNUS.LUGAL ehk SAL.LUGAL tähendaski sumeri keeles ‘kuninga naist’. Hetiidi tekstides esineb MUNUS.LUGAL suhteliselt tihti — ühes KILAM-pidustusi käsitlevas religioosse sisuga tekstis on kuninga naist just nii nimetatud..¹¹⁸

Kuid kuninganna kandis ka teist hetiidi päritolu tiitlit — *tavananna*, kes aga polnud lihtne kuninga naine (SAL.LUGAL, MUNUS.LUGAL) ega ka ainult *haššušara*, vaid midagi enam. *Tavananna* tiitlit kandev naine omas Hetiidi riigis peaaegu sama palju võimu kui kuningas (*tabarna*) ja tähendas ‘kuningannat’, mitte ainult ‘kuninga naist’. *Tavananna* oli Hetiidi kuninga abikaasa, aga ka kuninganna, kellel erinevalt MUNUS.LUGAL’ist oli iseisev positsioon ning kes alates varajasest ajast omas piisavalt palju võimu kuninga kõrval.¹¹⁹ Mida sõna *tavananna* tähendas, on aga raske öelda. Arvamusi on hetitoloogias erinevaid. Näiteks Sommeri ja Kammenhuberi arvates oli *tavananna* hatti päritolu ja seega väga arhailine sõna, mis tek-

¹¹²Raul Veede, Vladimir Sazonov. *Gilgameš ja Akka*. — Muinasaja kirjanduse antoloogia. Koost. A. Annus. Tallinn: Varrak, 2005, lk 53.

¹¹³CAD. Vol. 13, Q, 1982, lk 142–143.

¹¹⁴M.-J. Seux 1967, lk 229.

¹¹⁵*Ibid.*, lk 229.

¹¹⁶*Ibid.*, lk 230.

¹¹⁷V. Haas 1994, lk 188.

¹¹⁸D. Groddek 2004, lk 14, rida 19’.

¹¹⁹S. R. Bin-Nun 1975, lk 30.

kis veel enne Hetiidi riikide esilekerkimist Anatooolias ja Süürias.¹²⁰ Jaan Puhvel aga arvab, et *tavananna* on hoopis indoeuroopa päritolu sõna.¹²¹

Seni kui oli elus vana kuninganna ema või kuninga vanema venna lesk, ei tohtinud valitseva kuninga naist nimetada *tavananna*'ks, vaid üksnes "kuninganna naiseks" (MUNUS.LUGAL ehk SAL.LUGAL). Alles pärast vana kuninganna surma sai ta *tavananna*'ks, kelle käsutuses olid isiklikud teenrid ja ametnikud ning isegi kohtuvõim. Leseks jäänud *tavananna* säilitas oma positsiooni, tiitli ja võimu kuni surmani. *Tavananna* mängis tähtsat rolli ka kultusrituaalides.

Tihti peale oli endine, juba surnud kuninga naine, kes kandis *tavananna* tiitlit, konfliktis valitseva kuninga naisega, kel aga *tavananna* tiitlit veel polnud. Vahel olid isegi kuningad *tavananna*'dega konfliktis. On teada, et Hattušili I (1650–1620) oli konfliktis *tavananna*'ga, kelleks oli tema õde. Kõige tuntum *tavananna* oli Hetiidi ajaloo kindlasti Puduhepa, kuningas Hattušili III (1275–1250) abikaasa. Tema käes oli ka reaalne võim ja kõikides riiklikes aktides mainiti koos mehega ka tema nime. Poliitilises mõttes olid nad enam-vähem võrdsed. On tuvastatud, et Puduhepa oli kirjavahetuse Egiptuse kuningannaga ja tal oli isiklik pitsat.

Seni pole veel jõutud selgusele, kas *tavananna* oli kohe algusest peale kasutusel tiitlina või oli see esialgu isikunimi. Näiteks on teada naissoost isik, kelle päris nimi oligi Tavananna. Ta oli Babüloonia printsess ja temast sai kuningas Suppiluliuma I abikaasa. Kuid tema babülooniapärasest nime me ei tea. ^{SAL}*Ta-ua-na-an-na* SAL.LUGAL.GAL — ("Tavananna, suurtuninganna") — nii kõlas selle nime tiitel pitsatil nr 78. Aga teisel pitsatil (nr 60) on hoopis teine nimekuju: ^{SAL}*Ta-ua-na-an-na* ^{SAL}*Aš-mu-ni-kal* SAL.LUGAL.GAL, mis näitab, et Tavananna ei esine siin isikunimena, vaid hoopis kui tiitel *tavananna*.¹²² Võimalik, et see tiitel tekkis hoopis Hetiidi kuninga Labarna I naise nimest, kelle nimi oligi Tavananna.¹²³

¹²⁰*Ibid.*, lk 32.

¹²¹J. Puhvel 2002, lk 140–141.: "*Tavananna* algupäraks võib olla *Dowonōnā, samasuguse augmentatiivse sufiksiga nagu näiteks ladina sõnas *Bellōna* või kelti sõnas *Mātrōna* — 'ema' või *Rigantōnā — 'kuninganna' (kõmri *Rhiannon*). See on tuletatud *dowono'st, mis on ablaut-variant vormist *dweno, nagu näha ladina sõnades *bene*, *bonus*, mis on omakorda suguluses sõnaga *beāre* 'soosima, õnnistama' (<*dweyā) ja veeda sõnaga *dúvas-*, 'anne, au'. Selline *dowono- esineb tegelikult hetiidi keele adverbiaalselt kasutatava kesksooast adjektivi mitmusevormis *ta-a-twa-na*, mis tähendab 'hästi', nagu *āssu* ja ladina *ben...*"

¹²²S. R. Bin-Nun 1975, lk 51.

¹²³O. P. Гарни 2002, lk 88.

Kokkuvõte

Nii Hetiidi kuningate titulatuuril kui ka kuningavõimu ideoloogial oli oma märgatav omapära, mida ilmestavad täiesti uued Anatoolia päritolu tiitlid *tabarna* ja *tavananna*, mis olid algselt kas hetiidi (indoeuroopa) või hoopis kohalikku, hatti päritolu.

Nagu selgub, on hetiidi kuningavõimu ideoloogiat (eriti mis puudutab kuningliku titulatuuri) mõjutanud Babüloonia, Assüüria, Mitanni (hurriidid) riigivõimu ideoloogiad. Terve hulk hetiidikeelseid sõnu, sh ka kuninga tiitlid ja epiteedid, on sumeri ja akkadi päritolu. Sõnad, mis on seotud kuningavõimuga, nagu É.GAL ('palee'), LUGAL ('kuningas'), EN ('valitseja', akk. *bēlu(m)*), SAL.LUGAL.GAL ('kuninga naine') jt, on samuti suuremalt jaolt Mesopotaamia päritolu. Mõjutusi Mesopotaamiast on eriti tugevasti hurriitide aladelt ja neid on näha hetiidi religioonis, mütoloogias ja kirjanduses. Paljud tiitlid ja osa mitmesugustest ametinimetustest on tulnud Mesopotaamia kultuuriruumist. Sumerogramm LUGAL on pärit sumeri keelest ja tähendab 'kuningat', mille akkadikeelne vaste on *šarru(m)*. LUGAL võeti kasutusele juba varadünastilises Sumeris hiljemalt 28.–27. sajandil eKr. Tiitel "lugal kiš" oli algselt Sumeri linna Kiši kuninga tiitel varadünastilisel ajal. Hiljem, Akkadi ajal 24. sajandil eKr sai see tiitel uue tähenduse — *šar kiššatim* ehk "kõiksuse kuningas, universumi kuningas".

Ka determinatiivsõnad KUR — 'maa', URU — 'linn' jt, mis esinevad Hetiidi kuningate tiitlites, on sumerogrammide või akkadogrammide, mis tulid sumeri keelest akkadi kiilkirja kaudu, samuti olid mõned kuninglikud tiitlid ja epiteedid, nagu ^dUTU-ši (akk. "Minu Päike"), UR-SAĜ (sum. "kangelane") või siis *nāram* ^dX (akk. X, "jumaluse armastatu") akkadi- või sumerikeelsed ning leiutatud Mesopotaamias. Ka "palee" jaoks oli hetiidi keeles kasutusel sumerogramm É.GAL (akk. *ekallu(m)*).